Г55

3110р

Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

Глущенко Ірина Іванівна

УДК 376.36:371.315.7

КОРЕКЦІЯ ЛЕКСИЧНОЇ СТОРОНИ МОВЛЕННЯ НА ЛОГОПЕДИЧНИХ ЗАНЯТТЯХ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ІЗ ЗАТРИМКОЮ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ

13.00.03 – корекційна педагогіка

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ – 2010

НБ НПУ

100067071

7415

НБ НПУ ім. М.П.Драгоманова

Дисертацією є рукопис.
Робота виконана в Херсонському державному університеті, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник
Тищенко Владислав Володимирович,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова, доцент кафедри
логопедії

Офіційні опоненти – доктор педагогічних наук, професор
Тарасун Валентина Володимирівна,
Інститут спеціальної педагогіки
НАПН України,
головний науковий співробітник лабораторії
діагностики і психічного розвитку дитини

– кандидат педагогічних наук, доцент
Ревуцька Олена Володимирівна
Бердянський державний педагогічний
університет,
доцент кафедри логопедії

Захист відбудеться 26 січня 2011 року о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.26.053.14 Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

Автореферат розісланий «24» грудня 2010 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради С.В. Федоренко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Важливою умовою успішного шкільного навчання є формування в учнів достатнього рівня мовленнєвих знань, умінь та навичок, які б забезпечили якісне сприймання ними навчального матеріалу, що подається у вербальній формі, оволодіння дітьми писемною формою мовлення та теоретичними знаннями про мову в системі лінгвістичних понять (А. Богуш, В.Тарасун, Є. Соботович, М. Шеремет та ін.).

Ці завдання є пріоритетними для всіх галузей корекційної освіти дітей з порушеннями психофізичного розвитку, але особливої актуальності вони набувають у контексті навчання та виховання дітей з порушеннями когнітивної сфери. Адже відомо, що розвиток мовлення забезпечують не лише специфічні мовленнєві механізми, які пов'язані з аналітико-синтетичною діяльністю мовнослухового та мовнорухового аналізаторів, але й загальнофункціональні психологічні механізми, зокрема мислення, пам'ять та увага. Порушення останніх спричиняють недорозвиток тих мовленнєвих структур, які в психолінгвістиці відносять до інтелектуального компонента мовленнєвої діяльності. Саме ці порушення визначають патологічний характер формування мовлення в дітей з розумовою відсталістю, затримкою психічного розвитку (ЗПР), раннім дитячим аутизмом (В. Лубовський, В. Петрова, Є. Соботович, К. Карлепп, Р. Лалаєва, В. Тарасун, В. Тищенко, М. Шеремет та ін.).

Проте у практиці логопедичної роботи порушення складників інтелектуального компонента мовлення у дітей названих категорій досліджені недостатньо. Зокрема, це стосується лексичної сторони мовлення у молодших школярів із затримкою психічного розвитку, хоч саме засвоєння та використання лексичних одиниць мови в актах сприймання та породження мовлення найповніше демонструють тісний взаємовплив між недоліками інтелектуального та мовленнєвого розвитку (Є.Соботович).

Проблема мовленнєвого недорозвитку дітей із ЗПР особливо загострюється, коли вони вступають до класів інтенсивної педагогічної корекції (ІПК), не одержавши спеціальної дошкільної підготовки. Ця характерно для всіх регіонів України. Для прикладу, лише у Херсонській області на одну спеціальну школу-інтернат для дітей із ЗПР та 20 класів ІПК при загальноосвітніх школах, в яких навчаються 289 учнів із затримкою психічного розвитку, існує лише шість спеціальних дошкільних груп (85 дітей) при дитячих дошкільних закладах.

Слід зазначити, що особливості порушень словника дітей із ЗПР та методи їх корекції представлені в численних дослідженнях як логопедів, так і спеціальних психологів (Р. Лалаєва, В. Лубовський, О. Мастюкова, Є. Соботович, В. Тарасун, Л. Яссман та ін.). Проте питання механізмів недорозвитку мовлення у цієї категорії дітей, стану сформованості складників мовленнєвої діяльності, що забезпечують засвоєння та використання дітьми лексичних одиниць мови в актах комунікації, відповідності змісту та методик логопедичної роботи завданням навчальної діяльності молодших школярів із ЗПР усе ще недостатньо розроблені.

Саме це й аргументує актуальність обраної нами теми дисертаційного дослідження «Корекція лексичної сторони мовлення на логопедичних заняттях у молодших школярів із затримкою психічного розвитку».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження проводилося в межах комплексної теми кафедри корекційної освіти Херсонського державного університету «Дослідження психофізіологічних та педагогічних основ корекційної роботи з дітьми з вадами розвитку» (протокол №3 від 24.11.2008 року).

Тема дисертації узгоджена в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 5 від 16.06.2009 року).

Мета дослідження: розробити та експериментально перевірити зміст і методику корекційної (логопедичної) роботи, спрямованої на розвиток лексичної сторони мовлення у дітей молодшого шкільного віку із затримкою психічного розвитку.

Для реалізації поставленої мети було окреслено такі **завдання:**

1. Проаналізувати й узагальнити науково-теоретичні дані про закономірності формування лексичної сторони мовлення в онтогенезі та вплив затримки психічного розвитку на діяльність засвоєння та використання лексичних одиниць мови.

2. Визначити стан та особливості сформованості вербальних дій і знакових операцій, що зумовлюють засвоєння та використання лексичних одиниць мови у дітей молодшого шкільного віку із затримкою психічного розвитку порівняно з дітьми із нормальним мовленнєвим та інтелектуальним розвитком.

3. Розробити критерії оцінювання та на їхній основі визначити рівні сформованості лексичної сторони мовлення у молодших школярів із затримкою психічного розвитку.

4. Розробити та експериментально перевірити зміст і методику корекційної (логопедичної) роботи, спрямованої на подолання порушень лексичної сторони мовлення молодших школярів із ЗПР.

Об'єкт дослідження – мовленнєва діяльність дітей молодшого шкільного віку із затримкою психічного розвитку.

Предмет дослідження – зміст і методика корекційної (логопедичної) роботи з розвитку лексичної сторони мовлення молодших школярів із затримкою психічного розвитку.

Методологічною основою дослідження стали:

– концепція про взаємозв'язок мислення та мовлення, місце і роль мовлення в процесі розвитку дитини, теорія мовленнєвої діяльності (Л. Виготський, І. Власенко, М. Горелов, М. Жинкін, О. О. Леонтьєв, О. Лурія, В. Лубовський та інші);

– теоретичні положення про системність мови та її ієрархічну будову (Л. Булахівський, М. Покровський, Ф. де Соссюр та інші);

– системний психолінгвістичний підхід до аналізу мовленнєвої діяльності дітей з нормальним і порушеним онтогенезом (Л. Виготський, Т. Жинкін, О. О. Леонтьєв, О. Лурія, Є. Соботович, В. Тарасун, М. Шеремет та інші);

– учення про особливості психічного розвитку дітей із ЗПР і місце порушень лексичної сторони мовлення в структурі зазначеного порушення психофізичного розвитку (А. Власова, К. Лебединська, М. Певзнер, Т. Сак, Є. Соботович, Ф. Сохін, В. Тарасун, Т. Ушакова, О. Шахнарович, Н. Юрьєва, та інші).

Методи дослідження: Для розв'язання окреслених завдань дослідження та досягнення поставленої мети було використано такі методи дослідження:

– *теоретичні:* аналіз та узагальнення даних науково-теоретичної педагогічної, лінгвістичної, психолого-педагогічної літератури, які дали можливість з'ясувати сучасний стан теорії і практики організації навчально-виховного процесу з розвитку мовлення дітей із порушенням інтелектуального розвитку, систематизувати та узагальнити інформацію про досліджуваний об'єкт, етапи та механізми засвоєння та використання дітьми лексичних одиниць мови;

– *емпіричні*: спостереження за мовленнєвою, навчальною, ігровою діяльністю учнів молодших класів із ЗПР; бесіди з дітьми, їхніми батьками та педагогами; психолого-педагогічний експеримент констатувального та формувального характеру, який проводився з метою вивчення стану та особливостей лексичної сторони мовлення дітей із ЗПР та перевірки ефективності розробленої методики корекційної роботи;

– *методи обробки даних*: методи статистичного аналізу, кількісний та якісний аналіз і узагальнення експериментальних даних.

Наукова новизна одержаних результатів:

– *уперше* проведено комплексне дослідження засвоєння та використання лексичних одиниць у мовленнєвій діяльності молодших школярів із ЗПР з урахуванням складної психологічної структури означених складників мовленнєвої діяльності, психологічних механізмів мовлення та особливостей їх порушення у дітей названої категорії;

– визначено причини, прояви та психологічні механізми порушень діяльності використання засвоєних лексичних одиниць у мовленнєвій діяльності молодших школярів із ЗПР: труднощі актуалізації лексичних одиниць у процесі породження мовлення, недоліки контролю та самоконтролю на лексичному рівні, домінування елементарних семантичних зв'язків між засвоєними словами тощо;

– обґрунтовано, розроблено та апробовано методику корекційно-розвивальної роботи, спрямованої на подолання порушень діяльності засвоєння та використання лексичних одиниць мови у молодших школярів із ЗПР, що враховує: закономірності формування лексичної сторони мовлення в нормі; виявлені в ході дослідження психологічні механізми порушень мовленнєвої діяльності у дітей із ЗПР (у її лексичній ланці); зміст та завдання навчальної діяльності дітей молодшого шкільного віку із ЗПР;

– *удосконалено* та розширено наукові уявлення про характер, причини та прояви порушень лексичної сторони мовлення у молодших школярів із ЗПР, зокрема про характер зв'язків та впливів порушень інтелекту на мовленнєвий розвиток дитини;

– *подальшого розвитку набула* реалізація питань удосконалення змісту логопедичної роботи в школі (класі) інтенсивної педагогічної корекції, що узгоджується з отриманими результатами та в комплексі з корекцією та розвитком

інших сторін мовлення сприятиме якіснішому подоланню порушень психофізичного розвитку у зазначеної категорії дітей.

Практичне значення одержаних результатів.

Розроблена методика логопедичної роботи з корекції та розвитку лексичної сторони мовлення молодших школярів із ЗПР сприятиме більшій ефективності корекційної (логопедичної) роботи з подолання порушень мовленнєвого розвитку дітей та підвищенню на цій основі показників успішності їхньої навчальної діяльності в цілому.

Результати дослідження можуть бути використані в корекційній роботі з дітьми молодшого шкільного віку, що мають порушення мовленнєвого та розумового розвитку, у роботі з іншими категоріями дітей, які мають порушення лексичної сторони мовлення, під час підготовки програм корекційної роботи з розвитку мовлення, у роботі курсів підвищення кваліфікації педагогічних працівників та в навчальних курсах для студентів вищих педагогічних навчальних закладів, які навчаються за напрямом «Корекційна освіта (логопедія)».

Апробація результатів дослідження відбувалася шляхом:

– виступів з доповідями на Міжнародних науково-практичних конференціях «Новітні медико-психологічні технології діагностики, запобігання і подолання мовленнєвих розладів» (м. Полтава, 2009), «Сучасні підходи до організації роботи з дітьми з особливостями психофізичного розвитку. Психолого-педагогічні проблеми розвитку» (м. Кам'янець-Подільський, 2006). Всеукраїнських науково-практичних конференціях «Реабилитация детей с особенностями психофизического развития: современность и перспективы» (м. Сімферополь, 2005), «Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі» (м. Запоріжжя, 2006), «Актуальні проблеми спеціальної психології та педагогіки» (м. Херсон, 2010).

Публікації. За результатами дослідження опубліковано 10 статей, з них 8 у фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура дисертації: дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (181 найменування на 16 с.), 9 додатків, 49 таблиць, 9 рисунків. Загальний обсяг дисертації складає 288 с., з них 183 с. основного тексту.

ОСНОВНА ЧАСТИНА

У вступі обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання дослідження, охарактеризовано методи дослідження, розкрито наукову новизну, теоретичну і практичну значущість роботи, вказано сферу апробації та впровадження у практику результатів дослідження, надано інформацію про публікації автора, структуру та обсяг дисертаційної роботи.

У **першому розділі** «Формування лексичної сторони мовлення як психолого-педагогічна проблема» проаналізовано лінгвістичну, психолого-педагогічну, психолінгвістичну літературу з проблеми формування та функціонування лексичних одиниць мови, психологічних механізмів, що зумовлюють формування

лексичної сторони мовлення, особливостей мовленнєвого та інтелектуального розвитку дітей із ЗПР.

Лексика є однією з найскладніших та найрозгалуженіших систем мови з ієрархічно вибудованою системою значень різного рівня узагальнення, які репрезентують усі сфери життя та діяльності людини, забезпечуючи комунікативну та гносеологічну функції мови та мовлення.

Оволодіння та використання лексичних одиниць відбувається у процесі мовленнєвої діяльності, яка поступово формується в онтогенезі. Вона представлена складною системою пізнавальних та комунікативних мотивів, вербальних дій, знакових операцій. Психологічну основу мовленнєвої діяльності становлять специфічні (аналітико-синтетична діяльність мовнорухового та мовнослухового аналізаторів) та загально-функціональні (передусім увага, пам'ять та мислення) механізми мовлення, які забезпечують формування різних її компонентів: лінгвістичного, комунікативного та інтелектуального (І. Зімня, О. О. Леонтьев, В.Лубовський, Є.Соботовч, В.Тищенко та ін.).

У контексті діяльності засвоєння лексичної сторони мовлення ці психологічні механізми реалізуються через оволодіння фонологічною системою мови, різними рівнями лексичних узагальнень, морфологічним словотвором та лексичною системністю (І. Зімня, О. О. Леонтьєв, Є. Соботович). Саме вони забезпечують спонтанне та цілеспрямоване оволодіння дитиною новою лексикою, формування лексичного та психологічного значень слова; поглиблення, розширення та диференціацію лексичних значень, засвоєння лексико-семантичних явищ (синонімії, антонімії, омонімії, переносного значення слів, полісемії тощо). У структурі діяльності використання лексичних одиниць в актах мовленнєвої комунікації означені психологічні механізми представлені системою вербальних дій та знакових операцій: імовірне прогнозування, контроль та самоконтроль, актуалізація та відбір лексичних одиниць тощо.

Несформованість названих психологічних механізмів призводить до суттєвого сповільнення темпів розвитку словника дитини та якісно спотворює цей процес, спричиняючи різні види мовленнєвого недорозвитку (О. Гвоздєв, О. Кольцова, О. Лурія, О. О. Леонтьєв, О. Негневицька, Є. Соботович, В. Тарасун, В. Тищенко, Л. Трофименко, М. Шеремет та ін.).

Особливо такий недорозвиток виявляється в дітей з порушеннями пізнавальної діяльності (розумовою відсталістю, затримкою психічного розвитку). Численні дослідники вказують на складний взаємозв'язок між рівнями інтелектуального та мовленнєвого розвитку дитини. Теоретичні погляди на це питання та ряд фактичних матеріалів представлені в спеціальних дослідженнях К. Данілкіної, О. Гопіченко, Р. Лалаєвої, О. Мастюкової, Н. Серебрякової, С. Зоріної, В. Лубовського, О. Лурії, О. О. Леонтьєва, О. Негневицької, В. Петрової, Л. Смірнової, Є. Соботович, Н. Тарасенко, В. Тарасун, В. Тищенка, Р. Юрової та ін.

Сучасні уявлення про психолінгвістичну структуру мовленнєвої діяльності дітей із нормальним (Дж. Брунер, І. Зімня, Д. Слобін, Дж. Грін, О. О. Леонтьєв, О. Шахнарович, Н. Юрьєва та ін.) та порушеним розвитком (Р. Лалаєва, В. Лубовський, К. Карлепп, Є. Соботович, В. Тарасун, В. Тищенко та ін.) дають

змогу осмислити ті психічні дизонтогенетичні механізми, що зумовлюють труднощі засвоєння та використання лексичних одиниць мови.

На основі вивчення відповідних досліджень і психолінгвістичного аналізу фактичних даних, представлених у працях О. Гвоздєва, Р. Лалаєвої, О. Лурії, О. О. Леонтьєва, В. Лубовського, О. Негневицької, Є. Соботович, В. Тищенка, Т. Ушакової, О. Шахнаровича, що відображають хід розвитку мовлення дитини, діяльності засвоєння та використання лексичних одиниць, нами були розглянуті, систематизовані і представлені у вигляді моделі основні етапи і механізми засвоєння та використання дітьми лексичних одиниць мови. Це дозволило більш диференційовано та системно підійти до аналізу мовленнєвих порушень, зумовлених затримкою психічного розвитку.

Аналіз існуючих методик корекції мовлення в дітей із ЗПР свідчить про переважне застосування в логопедичній роботі методів та прийомів, спрямованих на розширення лексичних засобів спілкування: збільшення обсягу лексичних одиниць за окремими темами, уточнення та диференціацію певних типів лексичних значень, роботи з окремими лексико-семантичними явищами. Водночас у практиці майже не представлені методики формування та корекції психологічних механізмів, які забезпечують розвиток лексичної сторони мовлення в нормі та створюють можливість для її саморозвитку. Недостатньо методично розроблено і проблему формування операційного складу діяльності використання лексичних одиниць в імпресивному та експресивному мовленні дітей.

Усе це свідчить про необхідність розроблення точнішої диференційної діагностики, спрямованої на вивчення стану сформованості механізмів засвоєння лексичної сторони мовлення, механізмів використання лексичних одиниць у власному мовленні та якісної сторони словника молодших школярів із ЗПР. Це надасть можливість розробити комплексну систему відповідного корекційно-розвивального навчання, побудовану з урахуванням особливостей мовленнєвої та пізнавальної діяльності дітей із ЗПР.

З метою детальнішої диференційної діагностики, а також для уточнення загальних та специфічних закономірностей розвитку лексичної сторони мовлення в дітей молодшого шкільного віку із ЗПР нами було проведено експериментальне дослідження.

У **другому розділі** «Дослідження лексичної сторони мовлення у дітей молодшого шкільного віку із затримкою психічного розвитку» викладено методику та результати констатувального етапу дослідження.

На основі аналізу структури мовленнєвої діяльності, її психологічних механізмів, онтогенезу мовлення за літературними даними нами було розроблено експериментальну методику дослідження особливостей лексичної сторони мовлення молодших школярів із ЗПР, спрямовану на вивчення найхарактерніших порушень їхнього мовлення, психологічних механізмів засвоєння та використання лексичних одиниць мовлення та якісних характеристик їхнього словника.

Під час розробки методики вивчення лексичної сторони мовлення та аналізу результатів дослідження ми спирались на науково-методичне трактування цих проблем, представлене в роботах Г. Амінєва, Л. Виготського, Р. Лалаєвої,

Р. Левіної, О. М. Леонтьєва, О. Лурії, Є. Соботович, В. Тарасун, В. Тищенка, Л. Трофименко, О. Шахнаровича та ін.

Добір мовленнєвого матеріалу здійснювався з урахуванням мовленнєвого досвіду дітей, шкільних навчальних програм з предметів мовного циклу, загально-дидактичних принципів: науковості, доступності, послідовності, індивідуального підходу.

Під час аналізу одержаних експериментальних даних було використано комплекс методів: статистичних (визначення коефіцієнта результативності виконання проб, визначення коефіцієнта однорідності χ^2 Пірсона), психолого-педагогічних (додаткове спостереження за ігровою, мовленнєво-комунікативною, навчальною діяльністю дітей, кількісна та якісна обробка емпіричних даних), психофізіологічних (кваліфікації дефекту, визначення причин виявлених порушень).

До завдань експериментального дослідження входило:

– визначити специфічні особливості сформованості основних механізмів засвоєння лексичних одиниць у дітей молодшого шкільного віку із ЗПР;

–визначити рівень сформованості умінь та навичок використання лексичних одиниць у власному мовленні;

–визначити та проаналізувати особливості якісної сторони словника учнів із ЗПР.

Методика дослідження лексичної сторони мовлення у дітей молодшого шкільного віку із ЗПР складалася з таких розділів.

1. Дослідження механізмів засвоєння лексичних одиниць мови: особливостей оволодіння системою родо-видових понять, узагальненим лексичним значенням абстрактних понять, сформованості деривaційного значення слів, асоціативних зв'язків між словами.

2. Дослідження механізмів використання лексичних одиниць у власному мовленні: особливостей імовірного прогнозування на лексичному рівні, лексичного контролю, вербальної пам'яті, актуалізації лексичного досвіду.

3. Якісні характеристики словника: засвоєння лексико-семантичних явищ, розуміння та диференціація понять та слів, близьких за значенням.

Для проведення кількісного та якісного аналізу результатів виконання завдань учнями нами було визначено наступні критерії оцінювання: правильність виконання (правильно чи неправильно); самостійність виконання (самостійно, чи з допомогою педагога); характер використаної педагогічної допомоги та її вплив на результат виконання завдання (допомога, що не впливає на зміну психологічної структури завдання; допомога, що спрощує психологічну структуру завдання). Відповідно до обраних критеріїв було розроблено бальну шкалу оцінювання результатів виконання завдань, де у 4 бали оцінювалось завдання, виконані правильно без допомоги педагога, у 3 бали – завдання, виконані правильно за незначної допомоги, що не впливала на зміну психологічної структури завдання (додаткова установка на увагу, вказівка на наявність помилки, повторне виконання тощо), у 2 бали – завдання, виконані правильно з допомогою педагога при спрощенні психологічної структури завдання (додаткові роз'яснення, спрощення мовленнєвого матеріалу, виконання

завдання за аналогією тощо); в 1 бал – завдання, що були виконані дитиною правильно, але за значної допомоги педагога і лише репродуктивно; у 0 балів – завдання що були виконані неправильно чи не були виконані взагалі, незважаючи на значну допомогу педагога.

Відповідно до розробленої методики протягом 2006–2008 рр. було проведено експериментальне дослідження, у якому взяли участь 120 учнів віком від 7 до 8 років, що мали затримку психічного розвитку та навчалися у класах інтенсивної педагогічної корекції у загальноосвітніх школах №1, №4, №48, №55 м. Херсона та школах №53, №63 м. Миколаєва, а також 96 школярів із нормальним інтелектуальним розвитком, які в той самий час навчалися у перших класах загальноосвітніх шкіл №1, №11, №55, м. Херсона.

Аналіз результатів констатувального етапу дослідження дав змогу виявити особливості сформованості лексичної сторони мовлення у дітей молодшого шкільного віку із ЗПР, зокрема, механізмів оволодіння лексичними одиницями мови:

– затримка формування більш високих рівнів узагальнення, що проявляється в труднощах виконання завдань на конкретизацію родових понять, пояснення збірних понять більш високого рівня узагальнення, об'єднання лексичних понять і позначення їх одним словом;

– недостатньо сформоване вміння пояснювати контекстуально зумовлене значення слова;

– порушення операції переносу контекстуально зумовленого значення слова на інші подібні ситуації;

– труднощі пояснення змісту абстрактних понять без зорової та контекстуальної опори;

– недосконаліть самостійного структурно-семантичного аналізу слів із різним деривaційним значенням і, на цій основі, труднощі пояснення значення похідного слова;

– недостатнє використання механізмів лексичної системності під час засвоєння понять, переважання синтагматичних зв'язків над парадигматичними.

Одержані дані щодо сформованості механізмів використання дітьми із ЗПР лексичних одиниць у власному мовленні свідчать про те, що однією з основних причин недосконалості процесу ймовірного прогнозування на лексичному рівні є недостатня концентрація уваги на завданні, обмеженість словникового запасу, недостатність мовного досвіду та недорозвиток словотвірних процесів.

Низька результативність виконання зазначених вище діагностичних завдань обумовлена:

– труднощами розуміння системи об'єктивних зв'язків між словом і ситуацією та недоліками розуміння лексичного значення слів великої семантичної ємності;

– труднощами вибору необхідного слова з великої кількості пропозицій, які виникають під час прогнозування внаслідок недосконалості специфічних механізмів мовлення, що відповідають за перебіг операції прогнозування.

Імовірне прогнозування на лексичному рівні значно ускладнюється:

– через недоліки сформованості словотвірних процесів;

– в умовах використання мовленнєвого матеріалу малої інформативної ємності;

– через обмеженість активного словника, бідність власного досвіду, дефіцит уявлень про довкілля.

У результаті аналізу експериментального матеріалу було з'ясовано, що однією з основних причин недосконалості лексичного контролю у дітей із ЗПР є недостатня концентрація слухової уваги та фрагментарність і неточність їхніх системних уявлень про навколишній світ.

Низька результативність виконання відповідних діагностичних завдань зумовлена:

– невмінням учнів самостійно встановлювати образні зв'язки між словом і ситуацією;

– труднощами в орієнтуванні на морфологічну та семантичну структуру слова;

– утрудненнями прийняття рішення про помилку в ситуації вибору лексичних одиниць.

Недоліки запам'ятовування та відтворення вербального матеріалу різної семантичної складності можуть бути пов'язані з нестабільністю слухової уваги, недостатнім рівнем сформованості лексичної системності (системи словесних асоціацій), недосконалістю логічної організації пам'яті, недостатнім обсягом короткочасної пам'яті, значною залежністю мнемічних процесів від складності фонетичної та складової структури запам'ятовуваного мовного матеріалу.

Одержані дані свідчать про те, що однією з основних причин, які негативно впливають на розуміння лексико-семантичних явищ, є:

– загальна млявість мислительної діяльності учнів із ЗПР;

– недостатній рівень сформованості наочно-образного мислення;

– фрагментарність системних уявлень дітей про навколишній світ та бідність їхнього власного досвіду;

– обмеженість активного словникового запасу та недостатній рівень мовленнєвої практики;

– недостатня частота вживання слів з переносним значенням у власному мовленні.

Низька результативність виконання зазначених вище діагностичних завдань зумовлена:

– труднощами концентрації уваги на мовленнєвій інструкції;

– недосконалим розумінням лексичного значення слова та труднощами його актуалізації без зорової опори, що спричинені недостатнім рівнем сформованості функціональних зв'язків між словами;

– значними утрудненнями самостійного семантичного аналізу словосполучень, у яких слова вживаються в переносному значенні, та виявленні їхнього внутрішнього змісту;

– значними труднощами самостійного співвіднесення визначених ознак багатозначності із системою усталених лексичних значень і перенесення їх на інші об'єкти та мовні ситуації.

Указані недоліки проявляються в порушенні формування та усвідомленого оволодіння такими мовними явищами, як антонімія, синонімія, переносне значення, полісемія, розуміння значення споріднених слів та диференціація семантично близьких понять.

На основі аналізу результатів констатувального експерименту нами було виділено 4 рівні сформованості лексичної сторони мовлення у молодших школярів із ЗПР та їхніх однолітків з нормальним мовленнєвим розвитком (див. табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл учнів за рівнями сформованості лексичної сторони мовлення (дані констатувального експерименту) (%)

	Рівні сформованості лексичної сторони мовлення			
	Високий	Достатній	Середній	Низький
Учні з нормальним мовленнєвим та розумовим розвитком	87,5	12,5	-	-
Учні із затримкою психічного розвитку	44,1	20,7	30,7	4,5

Таким чином, комплексне дослідження особливостей лексичної сторони мовлення у дітей із ЗНМ дало змогу визначити стійкі порушення як механізмів засвоєння, так і механізмів використання лексичних одиниць мови дітьми молодшого шкільного віку із ЗПР. Названі відхилення свідчать про системний характер порушення лексичної сторони мовлення та про недостатній рівень сформованості її окремих складників на початку шкільного навчання, що вимагає розроблення адекватних методів попередження та корекції окреслених порушень.

Виявлені порушення лексичної сторони мовлення в учнів молодшого шкільного віку із ЗПР спричиняють утруднення подальшого оволодіння лексичними одиницями мовлення та їх активного використання в імпресивному та експресивному мовленні. У результаті цього виникають перешкоди для успішного засвоєння шкільної програми, формування у дітей міцних усвідомлених знань у межах шкільної програми тощо.

Виходячи з цього, наступним етапом експериментального дослідження було розроблення методики корекційно-розвивального навчання, спрямованого на корекцію та розвиток лексичної сторони мовлення молодших школярів із ЗПР. Зазначена методика має будуватися з урахуванням виявлених недоліків мовленнєвого розвитку та їх психологічних механізмів.

У **третьому розділі** «Логопедична робота з корекції та розвитку лексичної сторони мовлення у молодших школярів із ЗПР» представлено зміст та методику формувального навчання, спрямованого на розвиток лексичної сторони мовлення дітей молодшого шкільного віку із ЗПР.

В основу розробленої методики покладено такі принципи: психофізіологічні (класифікація дефекту, використання як опори для навчання найбільш збережених компонентів мовленнєвої діяльності), психолого-педагогічні (наочності,

доступності, послідовності, систематичності, індивідуального підходу, корекційної спрямованості навчання та виховання).

Основним на цьому етапі дослідження був метод формувального психолого-педагогічного експерименту, що проводився на логопедичних заняттях з учнями класів інтенсивної педагогічної корекції.

Методика експериментального корекційного навчання побудована з урахуванням:

– сучасних лінгвістичних та психолінгвістичних уявлень про слово та структуру його значення;

– взаємозв'язку і взаємозумовленості мовленнєвої та пізнавальної діяльності;

– закономірностей формування лексики в онтогенезі й особливостей її розвитку в дітей із ЗПР;

– психологічних механізмів порушення лексичної сторони мовлення;

– вікових особливостей дітей молодшого шкільного віку;

– рівня інтелектуального розвитку та здатності дітей до засвоєння знань, умінь і навичок;

– програмного змісту предметів мовного циклу для класів інтенсивної педагогічної корекції (ІПК).

Корекційно-розвивальна робота з формування лексичної сторони мовлення у дітей молодшого шкільного віку із ЗПР проводилась поетапно та здійснювалась через систему корекційних вправ. У методиці частково використані вправи та завдання з розвитку лексичної сторони мовлення, запропоновані у дослідженнях Р. Лалаєвої, Л. Трофименко, В. Тищенка, Є. Соботович, модифіковані та адаптовані нами для роботи з дітьми із ЗПР молодшого шкільного віку.

Експериментальне навчання проводилось протягом 2007–2009 н.р. в перших класах інтенсивної педагогічної корекції (ІПК) при загальноосвітніх школах №4, №48, №55 м. Херсона та у класах ІПК шкіл №53, №63 м. Миколаєва. В експерименті брали участь 66 молодших школярів із ЗПР віком 7–8 років. Контрольну групу склали 54 учня із ЗПР того самого віку.

Зміст та методика формувального навчання містили такі напрями:

1. Удосконалення механізму засвоєння лексичних одиниць мови:

– формування лексичних узагальнень різного рівня: удосконалення вміння порівнювати однорідні предмети та явища, що входять до структури родових понять з низьким рівнем узагальнення; розуміння змісту родових понять високого рівня узагальнення, виділення спільних ознак предметів та явищ для здійснення узагальнення; описові пояснення без посилання на узагальнювальне слово і вказівок на родові та видові відношення;

– оволодіння лексичним значенням абстрактних понять: опрацювання змісту поняття в різних контекстуальних значеннях; диференціація змісту абстрактних понять; формування операції переносу контекстуально зумовленого значення слова на інші подібні ситуації;

– розуміння деривaційного значення слів: формування спрямованості уваги дітей на морфологічне оформлення мовлення, організація спостереження дітей за використанням тієї самої морфеми в різних словах для позначення схожих явищ; формування вміння визначати спільні словотворчі афікси в словах із різним

лексичним значенням; формування навичок практичного вживання слів із різним деривaційним значенням, семантичний аналіз ситуації з виділенням її суттєвих смислових компонентів та їхніх ознак; формування продуктивних словотворчих моделей похідних слів; диференціація твірних та похідних слів у процесі їх сприймання; формування навичок практичного самостійного використання практичних словотворчих закономірностей у процесі творення похідного слова;

– формування парадигматичних зв'язків між словами: закріплення синтагматичних відношень між словами в словосполученнях і реченнях, зокрема встановлення смислових відношень між словами, предметами та явищами; формування вміння встановлювати парадигматичні відношення між лексичними одиницями на основі спільності або протилежності значення; закріплення здатності до самостійного встановлення парадигматичних зв'язків між словами.

2. Вдосконалення механізму використання лексичних одиниць у власному мовленні:

– формування спрямованості уваги на лексичні одиниці мови, їх морфологічне оформлення, вияви відтінків лексичних значень у різних контекстах тощо;

– розвиток вербальної пам'яті та актуалізація мовного досвіду: формування вміння самостійно підбирати зорові образи для запам'ятовування слів; формування прийомів логічного запам'ятовування; використання когнітивних можливостей дитини у процесі запам'ятовування шляхом поєднання ізольованих слів в єдину смислову структуру; удосконалення процесу актуалізації лексичних одиниць у процесі породження висловлювання;

– формування ймовірного прогнозування на лексичному рівні: прогнозування лексичних одиниць з урахуванням змісту початкової частини мовленнєвого ланцюга (словосполучення, речення); моделювання ситуації та ймовірне прогнозування на основі змодельованої смислової ситуації як з опорою на мовленнєвий матеріал невеликої інформативної ємності, так і при відсутності опори на змістову частину речення; самостійне моделювання ситуації та прогнозування лексичних одиниць;

– формування дії контролю: морфологічного, смислового, контролю за використанням абстрактних понять та слів, близьких за значенням шляхом розвитку достатньої концентрація уваги дітей на семантиці слова, уточнення та закріплення значення слів; диференціація та пояснення слів; спостереження за диференційованим вживанням слів у словосполученнях та реченнях.

3. Удосконалення якісних характеристик словника:

– оволодіння синонімією: усвідомлення значення відтінків слів одного синонімічного ряду, виділення синонімів з ряду слів, добір синонімічних пар до слів чи словосполучень;

– оволодіння антонімією: усвідомлення семантики понять, протилежних за значенням, визначення антонімів у ряді запропонованих слів, самостійний добір слів з протилежним значенням;

– розуміння переносного значення слова: усвідомлення суті прямого і переносного значення слова, виявлення в тексті слова, вжитого в переносному значенні, з'ясування його прямого значення, визначення найістотніших ознак

предмета (явища), що позначається заданим словом, введення слова, вжитого в переносному значенні, в самостійно складене словосполучення, речення;

– оволодіння багатозначністю слів: формування аналізу та порівняння ознак предметів та явищ репрезентованих прямим і переносним значенням слова, диференціація багатозначних слів та визначення лексичної схожості слів у контексті, практичне використання багатозначних слів у мовленні;

– формування розуміння слів, близьких за значенням: розуміння загального лексичного значення слів, спостереження за семантикою, творенням та їхніми морфологічними властивостями, застосування та практичне використання таких слів у самостійному мовленні.

Корекційна робота здійснювалась на логопедичних заняттях, що проводились в кожному класі у другій половині дня переважно у групах з 4-5 учнів. Групи були скомплектовані за схожістю проявів мовленнєвих порушень у дітей та спільністю завдань, які мали бути вирішені у процесі логопедичної роботи.

Тривалість групового заняття складала 25–30 хв. З кожною групою заняття проводились щонайменше три рази на тиждень. За необхідності з окремими учнями, які мали складніші вияви мовленнєвого дефекту, робота проводилась також на індивідуальних заняттях по 10-15 хв. три рази на тиждень.

Відбір мовленнєвого матеріалу до кожного заняття здійснювався відповідно до стану та характеру порушень мовлення дітей, виявлених під час констатувального експерименту; навчального матеріалу, яким оволодівали учні у межах шкільної програми; змісту літературних творів, рекомендованих для читання; актуальної побутової та шкільної (у тому числі позаурочної) лексики, якою мали володіти учні для успішного навчання та міжособистісного спілкування.

По кожному з названих вище напрямів корекційна робота здійснювалась паралельно у три етапи.

На першому етапі корекційне навчання ґрунтувалось на найбільш сформованих, за даними констатувального етапу дослідження, складниках лексичної сторони мовлення. Навчання організовувалося на матеріалі знайомих дітям слів, під час роботи закріплювалися вміння дітей визначати найістотніші ознаки предметів, встановлювати співвіднесеність між словом і позначуваним ним об'єктом. На початкових етапах корекції розуміння лексичного матеріалу формувалось з опорою на наочність, текст, бесіду. Для реалізації визначених корекційних напрямів на першому етапі навчання використовувався прийом пояснення слів у різних контекстах та ситуаціях. Система питань була складена таким чином, щоб вони повністю збігалися з послідовністю подій, про які йдеться у тексті.

На другому етапі корекційного навчання робота ускладнювалась за рахунок поступового усунення зорової опори та спрямування слухової уваги дітей на завдання. Використання конфліктних слів (та/або картинок) під час виконання корекційних вправ спрямовувало увагу на семантику слова, що дало можливість ускладнити завдання і сприяло більш свідомому їх виконанню.

На третьому етапі роботи закріплювались та удосконалювались навички використання лексичних одиниць у власному мовленні. Ця робота проводилась на

матеріалі знайомих текстів та бесід з педагогом, що полегшувало виконання завдання. Далі завдання ускладнювалося за рахунок усунення попередньо опрацьованого контексту. На цьому етапі також використовувалися вправи, спрямовані на розвиток та закріплення навичок контролю (самоконтролю) за використанням слів у власному мовленні.

Робота по кожному розділу проводилась не ізольовано, а в комплексі. При цьому окремі етапи (перший, другий, третій) кожного з розділів доповнювали один одного. Запропоновані завдання могли трансформуватися залежно від стану (етапу) роботи, корекційних завдань, завдань шкільної програми, контингенту та віку дітей.

Після завершення формувального навчання був проведений контрольний експеримент, що дав можливість оцінити ефективність використаної методики. Для цього дітям експериментальної та контрольної груп (діти, які навчалися за традиційними методиками) пропонувалося виконати завдання, що дозволили оцінити результативність навчання за кожним з розділів.

Результати корекційно-розвивального навчання, зафіксовані після виконання дітьми із ЗПР експериментальної групи контрольних проб, свідчать про наявність позитивної динаміки у формуванні механізмів засвоєння та використання лексичних одиниць у власному мовленні. Підвищення рівня сформованості лексичної сторони мовлення сприяло значному поліпшенню як кількісного лексичного запасу дітей, так і якісного вдосконалення його змістовної сторони.

Таким чином, результати експериментального навчання свідчать про позитивну динаміку у формуванні механізмів засвоєння та використання лексичних одиниць у власному мовленні учнями експериментальної групи. Підвищення рівня сформованості лексичної сторони мовлення проявилося в значному поліпшенні стану механізмів засвоєння та використання лексичних одиниць мовлення в дітей експериментальної групи порівняно з контрольною: розуміння слів різного рівня узагальнення покращилось на 28,2%, слів із різним деривaційним значенням – на 31,2%, лексико-семантичних явищ – на 32,8%, сформованість парадигматичних зв'язків – на 22,9%, імовірного прогнозування на лексичному рівні – на 33,3%, лексичного контролю – на 22,8%, вербальної пам'яті – на 31,2%.

Виявлена позитивна динаміка у розвитку всіх складників лексичної сторони мовлення в учнів експериментальної групи була підтверджена статистично (за критерієм однорідності χ^2 Пірсона).

На основі одержаних показників сформованості механізмів засвоєння та використання лексичних одиниць мови учнями молодшого шкільного віку із ЗПР нами було визначено рівні сформованості у них лексичної сторони мовлення зазначеної категорії учнів в експериментальній та контрольній групах, для визначення яких ми використовували такі самі розрахунки, що й під час констатувального етапу дослідження.

Визначена позитивна динаміка в розвитку лексичної сторони мовлення учнів експериментальної групи після проведеного корекційного навчання, відображається на збільшенні відносних показників кількості учнів, що досягли високого рівня засвоєння та використання лексичних одиниць мови (див. табл. 2).

Таблиця 2

Порівняльна таблиця рівнів успішності за результатами формувального експерименту з корекції та розвитку лексичної сторони мовлення у молодших школярів із ЗПР (%)

Групи учнів	Рівні сформованості лексичної сторони мовлення			
	Високий	Достатній	Середній	Низький
Норма розвитку	89,6	10,4	-	-
Контрольна група (діти із ЗПР)	40,5	32,9	26,6	-
Експериментальна група (діти із ЗПР)	71,6	17,5	10,9	-

Окремо ми вирішили перевірити успішність навчання учнів молодшого шкільного віку із ЗПР контрольної та експериментальної групи після проведення відповідного корекційно-розвивального навчання з урахуванням результатів діагностичного дослідження. Ми враховували середні показники успішності як з предметів мовного циклу («Українська мова», «Розвиток мовлення»), так і з інших навчальних предметів («Математика», «Я і Україна», «Трудове навчання»), зміст яких подається дітям переважно у вербальній формі.

Найвідчутніше успішність навчання школярів експериментальної групи покращилась з предметів мовного циклу, з інших навчальних предметів щодо неї виявлено незначну позитивну динаміку.

Наведені факти підтверджують ефективність запропонованої методики як у плані формування лексичної сторони мовлення, так і для підвищення рівня мовленнєвого розвитку дітей та оволодіння ними програмним матеріалом з предметів мовного циклу в цілому.

Водночас нами було встановлено, що особливості пізнавальної діяльності учнів із ЗПР зумовлюють труднощі формування окремих складових лексичної сторони мовленнєвої діяльності, наприклад, імовірного прогнозування на лексичному рівні, лексичного контролю (самоконтролю), вербальної пам'яті тощо, роботу над якими необхідно продовжувати протягом усього молодшого шкільного віку.

Результати дослідження дали змогу зробити такі висновки:

1. На основі аналізу та узагальнення науково-теоретичних джерел з проблеми дослідження визначено основні концептуальні підходи до вивчення особливостей мовленнєвої діяльності школярів із затримкою психічного розвитку відповідно до складної і багаторівневої організації діяльності засвоєння та використання лексичних одиниць в їхньому імпресивному та експресивному мовленні; психологічних механізмів, що забезпечують формування лексичної сторони мовлення в онтогенезі; структури дефекту пізнавальної та мовленнєвої діяльності зазначеної категорії дітей; завдань навчально-виховної роботи з учнями в класах інтенсивної педагогічної корекції.

2. Установлено, що наявні системи корекційної роботи з дітьми враховують окреслені особливості лише частково. Представлені в науково-теоретичній та методичній літературі дані засвідчують певну фрагментарність щодо вивчення стану порушень лексичної сторони мовлення дітей молодшого шкільного віку із

ЗПР та розробки відповідних методів і прийомів корекційної роботи. Зокрема у названих дослідженнях здебільшого представлені методики щодо нарощення обсягу лексичних одиниць за окремими темами, уточнення та диференціація певних типів лексичних значень, проте майже відсутні методики щодо формування та корекції психологічних механізмів, які забезпечують розвиток лексичної сторони мовлення в нормі та створюють можливість для її саморозвитку. Недостатньо методично розробленою є і проблема формування операційного складу діяльності використання лексичних одиниць в імпресивному та експресивному мовленні дітей.

3. З урахуванням зазначеного вище, нами було проведене дослідження стану сформованості діяльності засвоєння та використання лексичних одиниць в мовленнєвій діяльності молодших школярів із ЗПР, у ході якого було виявлено численні порушення лексичної сторони мовлення, що проявляються у труднощах: формування системи абстрактних значень, що становлять основу словесних понять з більшості шкільних предметів; диференціації слів не лише близьких за семантикою, але й тих, що входять до однієї лексико-семантичної групи понять; оперування деривaційними значеннями не лише на рівні довільного творення слів, але й на рівні їх розуміння та використання похідних слів у власному мовленні; актуалізації вже засвоєних лексичних одиниць в процесі виконання мовленнєвих дій; контролю та прогнозування на лексичному рівні; довільного оперування лексичними одиницями, а також домінуванні в мовленнєвій діяльності дітей простих типів словесних асоціацій, що свідчить про недостатній рівень організації лексико-семантичних одиниць в свідомості дитини.

4. На основі аналізу одержаних емпіричних даних визначено, що недорозвиток лексичної сторони мовлення дітей із ЗПР спричинений низьким рівнем сформованості загальнофункціональних механізмів мовлення таких, як мислення, пам'ять та увага. Їх недостатність виявляється у несформованість переважно тих складників мовленнєвої діяльності, рівень розвитку яких визначається станом пізнавальної діяльності дитини: системи лексичних значень (передусім абстрактних, частково збірних та деривaційних); значень продуктивних словотворчих морфем; ієрархічної системи лексичних асоціацій (семантичних полів) та переважної більшості вербальних дій і операцій, які входять до складу діяльності використання в мовленні вже засвоєних дітьми лексичних одиниць (імовірного прогнозування, контролю, актуалізації та відбору лексичних одиниць у процесі породження мовлення тощо).

5. Установлено, що означені порушення мають стійкий та системний характер, що зумовлено первинним порушенням означених вище загальнофункціональних механізмів мовлення у дітей із ЗПР. Якісна їх корекція можлива лише на основі комплексної логопедичної роботи з формування та розвитку довільних форм пізнавальних процесів та складників інтелектуального компонента мовленнєвої діяльності в її лінгвістичній та комунікативній ланках.

6. З урахуванням виявлених у ході констатувального дослідження порушень складників лексичної сторони мовлення та психологічних механізмів мовлення в молодших школярів із ЗПР розроблено зміст і методику логопедичної роботи з

корекції та розвитку діяльності засвоєння та використання лексичних одиниць в імпресивному та експресивному мовленні зазначеної категорії дітей.

Методика побудована з урахуванням особливостей формування словника в онтогенезі, психологічних механізмів, що забезпечують засвоєння різних типів лексичних значень та їхнє диференційоване використання в мовленні дитини.

Запропонована корекційно-розвивальна методика навчання спрямована на розвиток різних складників лексичної сторони мовлення дитини шляхом корекції окреслених вище порушених психологічних механізмів, а також дій та операцій мовленнєвої діяльності, що безпосередньо зумовлені ними. Це не лише забезпечують повноцінне поповнення словника та розвиток уміння правильного використання лексичних одиниць в мовленнєвих актах, але й сприяють переходу всієї лексичної системи дитини на якісно вищий рівень саморозвитку та саморегуляції.

7. Ефективність розробленої корекційної методики підтверджено порівнянням результатів логопедичної роботи з дітьми контрольної та експериментальної груп.

В експериментальній групі, що працювала за розробленою нами методикою, виявлено та статистично підтверджено позитивну динаміку в розвитку всіх складників лексичної сторони мовлення (у засвоєнні лексичних значень, розвитку вербальних операцій, дій та умінь).

Водночас проведене нами дослідження не вичерпує усі аспекти проблеми, що вивчалася. Зокрема подальшої розробки вимагають питання удосконалення змісту логопедичної роботи в школі (класі) інтенсивної педагогічної корекції, що узгоджувалась би з одержаними результатами та в комплексі з корекцією та розвитком інших сторін мовлення сприяла б якіснішому подоланню порушень психофізичного розвитку у зазначеної категорії дітей.

Список опублікованих робіт за темою дисертації:

1. Глущенко І. І. Застосування принципу системного підходу до аналізу порушень усного мовлення дітей молодшого шкільного віку / І. Глущенко // Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі : [наук.-метод. зб. / ред. В. І. Бондарь та ін.]. - К. : Наук.світ, 2005. – Вип. 6. – С. 269–273.

2. Глущенко І. І. Умови корекційно-розвивального навчання дітей із затримкою психічного розвитку / І. Глущенко // Материалы I Крымской конференции [Реабилитация детей с особенностями психофизического развития: современность и перспективы] – Симферополь : Крымское учебно-педагогическое государственное издательство, 2005. – С. 54–58.

3. Глущенко І. І. Особливості порушення дії ймовірного прогнозування мовлення в молодших школярів із затримкою психічного розвитку / І. Глущенко // Дефектологія. – №3. – 2006. – С.14–16.

4. Глущенко І. І. Формування лексичних узагальнень у молодших школярів із затримкою психічного розвитку / І. Глущенко // Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі : [наук.-метод. зб. / ред. В. І. Бондаря, В. В. Засенка]. – Запоріжжя, 2006. – Вип. 8. – Т. 1. – С.250–256.

5. Глущенко І. І. Вивчення лексичної семантики у дітей молодшого шкільного віку / І. Глущенко // Педагогічні науки: [зб. наук. праць / ред. Є. С. Барбіна та ін.]. – Херсон : Видавництво ХДУ, 2006. – Вип. 42.: – С. 77–82.

6. Глущенко І. І. Дослідження асоціативних зв'язків між лексичними поняттями у дітей молодшого шкільного віку із ЗПР / І. Глущенко // Сучасні проблеми організації роботи з дітьми з особливостями психофізичного розвитку: [зб. наук. праць / відп. ред. В. І. Співак. упорядник О. В. Гаврилов.]. – Кам'янець-Подільський : ПП Мошинський В. С., 2006. – Вип. VI. – С. 113–116.

7. Глущенко І. І. Особливості розуміння похідних слів дітьми молодшого шкільного віку із затримкою психічного розвитку / І. Глущенко // Актуальні проблеми корекційної педагогіки та психології: [зб. наук. праць / ред. О. В. Гаврилов та ін.]. – Кам'янець-Подільський : ПП Мошинський В. С., 2007. – Вип. VII. – С. 145–147.

8. Глущенко І. І. Дослідження особливостей оволодіння учнями із ЗПР лексичним значенням абстрактних понять // Теорія і практика сучасної логопедії : [зб. наук. праць:] – К. : Актуальна освіта, 2007. Вип. 4 – С. 42–48.

9. Глущенко І. І. Умови, необхідні для формування лексико-семантичної сторони мовлення в онтогенезі / І. Глущенко // Актуальні проблеми спеціальної психології та педагогіки : [зб. наук. праць / ред. Чебикін О. Я. та ін.]. – Херсон : ПП Вишемирський, 2007. – С. 52–58.

10. Глущенко І. І. Дослідження особливостей сформованності лексичного контролю у молодших школярів із затримкою психічного розвитку // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. [зб. наук. праць] - К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – (Серія 19. корекційна педагогіка та психологія) №15. – С. 343–346.

АНОТАЦІЇ

Глущенко І. І. Корекція лексичної сторони мовлення на логопедичних заняттях у молодших школярів із затримкою психічного розвитку. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.03 – корекційна педагогіка. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2010.

Дисертація присвячена проблемі вивчення та корекції порушень лексичної сторони мовлення в дітей молодшого шкільного віку із ЗПР.

Використання психолінгвістичного підходу до вивчення лексичної сторони мовлення, співвідношення лексичного й психологічного значення слова та діяльності засвоєння і використання лексичних одиниць в актах мовленнєвої комунікації дало змогу здійснити вивчення закономірностей розвитку та психологічних механізмів формування лексичної сторони мовлення при нормальному й порушеному (при ЗПР) онтогенезі.

Із названих позицій проведено порівняльне експериментальне дослідження рівня сформованості лексичної сторони мовлення в дітей молодшого шкільного віку із ЗПР та з нормальним розумовим та мовленнєвим розвитком. На цій основі розроблено зміст і методику корекційно-розвивального навчання для молодших школярів із ЗПР, що передбачає вдосконалення та розвиток діяльності засвоєння та використання ними лексичних одиниць мови.

Ключові слова: лексична сторона мовлення, лексичне значення слова, механізм засвоєння лексики, механізм використання лексики, якісні характеристики словника, затримка психічного розвитку, молодший шкільний вік.

Глущенко И. И. Коррекция лексической стороны речи на логопедических занятиях у младших школьников с задержкой психического развития. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.03 – коррекционная педагогика. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2010.

Диссертация посвящена проблеме изучения и коррекции нарушений лексической стороны речи у детей младшего школьного возраста с задержкой психического развития (ЗПР).

Основываясь на психолингвистическом изучении проблемы формирования и функционирования лексического и психологического значения слова, были рассмотрены и проанализированы психологические механизмы, которые лежат в основе усвоения лексической стороны речи.

Установлено, что особенности качественной стороны словарного запаса у названной категории детей достаточно полно описаны в специальной литературе, широко представлены данные о сформированности отдельных составляющих усвоения лексической стороны речи (лексических обобщений, деривационного значения, формирование словесных ассоциативных связей), механизмах их нарушения и методики соответствующего коррекционного обучения. Вместе с тем, эти данные требуют систематизации и уточнения на материале комплексного исследования. Что касается механизма использования лексических единиц в собственной речи детьми с задержкой психического развития, то в литературе эти сведения представлены разрозненно и недостаточно полно.

Использование психолингвистического подхода к изучению формирования и функционирования лексической стороны речи, соотношения лексического и психологического значения слова, деятельности усвоения и использования лексических единиц в актах коммуникации позволило осуществить изучение закономерности развития и психологических механизмов формирования лексической стороны речи при нормальном и нарушенном (ЗПР) онтогенезе.

С учётом названных позиций проведено сравнительное экспериментальное исследование уровня сформированности лексической стороны речи у детей младшего школьного возраста с задержкой психического развития, нормальным умственным и речевым развитием.

Разработана экспериментальная методика исследования особенностей лексической стороны речи школьников с задержкой психического развития, направленная на изучение наиболее характерных для детей этой категории нарушений механизмов усвоения, использования лексических единиц языка и качественных характеристик словаря.

В результате проведенного экспериментального исследования были выявлены многочисленные специфические проявления нарушений лексической стороны речи у детей с задержкой психического развития и определенны основные их психологические механизмы. Нарушения общефункциональных механизмов речи, к которым прежде всего относятся познавательные процессы (мышление, память, внимание и др.), приводят к значительному отставанию и специфическим нарушениям в формировании системы лексических значений (абстрактных, частично сборных и деривационных), значений продуктивных словообразовательных морфем, иерархической системы лексических ассоциаций (семантических полей) и большинства вербальных действий и операций,

которые входят в состав деятельности использования в речи уже усвоенных детьми лексических единиц.

Установлено, что названные нарушения имеют устойчивый и системный характер, что обусловлено первичным нарушением вышеназванных общефункциональных механизмов речи у детей с ЗПР. Качественная их коррекция возможна лишь на основе комплексной логопедической работы с формированием и развитием произвольных вербальных форм познавательных процессов и составляющих интеллектуального компонента речевой деятельности в ее лингвистическом и коммуникативном звеньях.

На этой основе разработаны содержание и методика коррекционно-развивающего обучения для младших школьников с ЗПР предусматривающие усовершенствование и развитие деятельности усвоения и использования ими лексических единиц речи.

Разработанная система коррекционно-развивающего обучения состоит из трех разделов: 1) усовершенствование механизма усвоения лексических единиц (формирование лексических обобщений разного уровня; понимание деривационного значения слова; формирование парадигматических связей между словами); 2) усовершенствование механизма использования лексических единиц (формирование вероятностного прогнозирования на лексическом уровне, лексического контроля, развитие вербальной памяти, актуализация лексического опыта); 3) усовершенствование качественных характеристик словаря (понимание лексико-семантических явлений и умение оперировать ими).

Результаты контрольного среза, проведенного после завершения экспериментального обучения, свидетельствуют об эффективности предлагаемой методики как в плане формирования указанных составляющих лексической стороны речи, так и в плане улучшения количественной и содержательной характеристики словаря.

Ключевые слова: лексическая сторона речи, лексическое значение слова, механизм усвоения лексики, механизм использования лексики, качественные характеристики словаря, задержка психического развития, младший школьный возраст.

Glushchenko I. I. The overcoming of children's with learning disability lexical side of speech disturbances at speech and language pathologist's lessons.

The thesis of a candidate's degree of pedagogical sciences in specialty 13.00.03 – special pedagogic. – National Pedagogical Dragomanov University. - Kyiv, 2010.

The dissertation is covered the problem of studding and overcoming of children's with learning disability lexical side of speech disturbances.

In this dissertation author demonstrated using of psychological approach to studding of lexical side of speech, of lexical and psychological meaning correlation, of lexical component of speech performance and language competence. This made it possible to research regularities of children's with normal and disturbed (children with learning disability) speech development ontogenesis.

The author carried out comparative research of elementary school children's with normal and disturbed mental and speech development lexical side of speech condition. On this base the curriculum and technique of special educational work for children with learning disability was created. This work proposes improvement and development of lexical component of speech performance and language competence.

Keywords: lexical side of speech, lexical meaning, psychological mechanisms of lexical competence, psychological mechanisms of lexical components of speech performance, learning disability, qualitative characteristics of lexicon, elementary school age.

Підписано до друку 16.12.2010 р. Формат 60×84/16.
Гарнітура Times New Roman. Папір офсетний №1 . Друк: різографія
Ум. друк. арк. 0,98. Облік.-вид. арк. 0,9
Наклад 100 прим. Замовлення № 13-68.

Видавництво ПП Вишемирський В. С.
Свідоцтво серія ХС № 48 від 14.04.2005
видано Управлінням у справах преси та інформації
73000, Україна, м. Херсон, вул. 40 років Жовтня, 138,
тел. 8-050-514-67-88; 8 (0552) 44-16-37, e-mail: vvs2001@inbox.ru